

STAFFAN HELLBERG

Ursprunget till betydelsen 'rumpa' hos svenskans *bak*

Betydelsen 'rumpa' hos (det utrala) substantivet *bak* är belagd i svenskan sedan tidigt 1700-tal.¹ En förklaring till dess uppkomst skulle kunna vara att den utgör en substantivering av adverbet *bak* (eller prepositionen *bak*). I så fall skulle *bak* 'rumpa' alltså vara ett fall av degrammatikalisering eller åtminstone semantisering. En till synes mera närliggande förklaring är att ursprunget finns i (det maskulina) *bak(er)* 'rygg', som är belagt från fornsvensk tid och i standardspråket åtminstone till och med 1800-talet (Söderwall, s.v. *baker*; SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1). Då handlar det om en förskjutning av betydelsen från en kroppsdel till en intelligande, eller kanske i stället en insnävning av betydelsen.

Det är ändå den förra förklaringen jag finner mest sannolik. Det jag vill visa i det följande är att adverbet *bak* med referens till den mänskliga fransidan tidigt hänvisar eufemistiskt till rumpan och att betydelsen 'rumpa' hos substantivet *bak* också har eufemistisk prägel. Det äldre *bak* 'rygg' har under tiden blivit ovanligare och bidrar enligt min bedömning

¹ De tidiga belägen redovisas nedan. I brist på bättre, och i viss anslutning till NEO, har jag valt glosseringen 'rumpa'. De flesta beteckningarna för kroppsdelen ifråga är ju samtidigt eufemistiska och vardagliga. – Tack till Östen Dahl, som jag har kunnat diskutera artikeln med.

Hellberg, S., professor emeritus of Scandinavian languages, Department of Swedish and Multilingualism, Stockholm University. "The origin of the meaning 'bum' in Swedish *bak*". *ANF* 131 (2016), pp. 171–199.

Abstract: In Old Swedish, the noun *bak(er)* had the meaning 'back (of a human being or an animal)', in present-day Swedish, the noun *bak* means 'bum'. In the 18th and 19th centuries, both meanings occurred in standard language. It is argued that the meaning did not shift directly from one body part to another; rather, the meaning 'bum' derives mainly from the adverb *bak* 'at the back' which has from Old Swedish times often referred euphemistically to the bum. The process can thus be seen as an instance of degrammaticalization. However, influence was certainly also exerted by French *le derrière*, as well as German *der Hintere*, both of which show the same euphemism as *bak*. Moreover, *bak* was possibly regarded as a truncation of the noun *bakände* 'bum; lit. end of back'.

Keywords: degrammaticalization, body parts, Old Swedish, Modern Swedish, semantic change, euphemism, borrowed meaning.

DOI: <https://doi.org/10.63420/anf.v13i.27742>

på sin höjd marginellt. Det är dock svårt att påvisa en klockren degrammatikalisering. Jag kommer att argumentera för att förändringen från adverbet *bak* till substantivet *bak* 'rumpa' har behövt draghjälp av de nära parallellerna hos tyskans *Hintere(r)* och franskans *derrière* och att det alltså delvis har handlat om ett betydelselån. Sammansättningen *bak-ände* 'rumpa', som är belagd tidigare än *bak* 'rumpa', kan också ha spelat roll.

För degrammatikalisering finns det rätt omfattande såväl teori som empiri, där Muriel Norde (t.ex. 2011) är ett centralt namn. I fråga om betydelseförändringar i ord för kroppsdelar har Wilkins (1996) utvecklat en systematik på grundval av omfattande empiri.

Degrammatikalisering

Prepositionen *bak* 'bakom' (som i nutida svenska har hunnit bli litterär eller ålderdomlig) har ända sedan fornsvensk tid funnits i svenskan i en rent spatial betydelse och grammatisk funktion. Också (det fortfarande stilistiskt neutrala) adverbet *bak* 'med läge i borte ända' har spatial betydelse och har kunnat ha referens såväl till animater som till inanimater åtminstone sedan äldre nysvensk tid. (Mera nedan om prepositionen och adverbet *bak*.)

Om *bak* har tagit steget från spatial betydelse till att beteckna kroppsdelens rumpa är det ett slags semantisering. För att steget ska räknas som äkta degrammatikalisering skall enligt Norde (2011) ett antal villkor vara uppfyllda. Steget ska, motsatt fallet vid grammatikalisering, tas från en mera grammatisk ordklass till en mindre grammatisk, i det här fallet från adverbet eller prepositionen *bak* till substantivet *bak*.² Det ska ha bäring på minst två nivåer i språket. Övergången ska inte vara plötslig utan gradvis. Slutligen ska övergången möjliggöras av strukturer som kan tolkas både på det äldre och det yngre sättet (dvs. i vårt fall antingen som adverb/preposition eller som substantiv).

Degrammatikalisering anses vara ett sällsynt fenomen (se t.ex. Norde 2011).

² Substantiv som grammatikaliseras till prepositioner är ett paradigmiskt fall i litteraturen. Motsvarande grammatikalisering till adverb har behandlats mindre, men Heine m.fl. (1991: 3) hävdar att "when words belonging to an open class, like that of nouns, develop into closed class words such as adverbs, this constitutes an instance of grammaticalization". Jfr också diskussionen om olika grammatikaliseringar till adverb i Ramat (2011).

Semantiska förändringar i ord för kroppsdelar

Wilkins (1996) har undersökt semantiska förändringar i beteckningar på kroppsdelar i ett stort antal språk och drar slutsatsen att ett ords betydelse kan vidgas från en mindre, synlig del av kroppen till en större, synlig del (dvs. synekdoke) men inte tvärtom krympas från en större del till en mindre (1996: 275). En beteckning på en kroppsdel kan också flytta över till en intilliggande kroppsdel (1996: 273).

Om *bak(er)* tidigare har betecknat hela bålens baksida skulle det alltså inte ha kunnat övergå direkt till att bara beteckna rumpan. Det duger inte heller med en så inskränkt referens att korsryggen utelämnas, eftersom kroppsdelarna då inte är intilliggande. Nu är det inte helt klart hur mycket *bak(er)* 'rygg' har betecknat, eller företrädesvis betecknat. Att det i äldre tid ofta har använts i skildringar av att någons händer bakbinds (Språkbankens fornsvenska textbank, lemmat *baker*) torde åtminstone för den perioden utesluta att den mera inskränkta referensen varit dominerande. Äldre målningar som framställer bakbundna personer visar att händer och handleder är bundna vid korsryggen.³ Jag har inte funnit något textuellt belägg som tydligt visar att även rumpan omfattas. Men om sammansättningen *bakände* 'rumpa', belagt från 1500-talet, har en ursprunglig betydelse 'ryggslut' (se nedan), pekar det i den riktningen. Likaså ett sent lexikografiskt vittnesbörd; C.J.L. Almqvist (Almqvist, s.v. *bak*) anför i sin ofullbordade ordbok: "Med bak förstås stundom hela ryggen, men oftast blott ändan deraf, stussen, aktern [...]" Eftersom "stussen, aktern" är den nyare betydelsen, skulle en direkt övergång från "hela ryggen" innebära en enligt Wilkins otillåten insnävning av betydelsen.

Wilkins vågar emellertid inte kalla sin observation en lag utan en tendens, även om han själv inte har funnit några fall som klart motsäger slutsatsen. Ryggen ingår inte bland de kroppsdelar Wilkins har undersökt. Och referensen kan ha varierat synkront (jfr t.ex. betydelseangivelserna för nusvenskans *rygg*, SAOB, s.v. *rygg*). *Bak(er)* kan i äldre tid haft låt oss säga en kärnbetydelse från nacken till (men inte till och med) rumpan, som har kunnat vidgas eller snävas in. I det fallet skulle alltså en beteckning på en kroppsdel ha kunnat flytta över till en intilliggande kroppsdel.

Betydelseorna 'rygg' och 'rumpa' har som antytts ovan existerat samtidigt hos substantivet *bak*. Ett polysemt stadium är normalt vid semantisk

³ Ett exempel är S:t Sebastian målad på en altarskåpsflygel i Enånger i Hälsingland från tidigt 1500-tal. Fil.dr Pia Bengtsson Melin har hjälpt mig att hitta dessa exempel.

förändring. Wilkins (1996: 270) sätter upp ett schema med sju faser, där språkbrukarna i fas 3 uppfattar den äldre betydelsen som den primära och i fas 5 den yngre. Att bägge betydelserna existerat samtidigt är alltså inget hinder för förklaringen förskjutning från en kroppsdel till en annan, snarare tvärtom; möjligen kan man undra om det är normalt att den polysema perioden sträcker sig över ett par hundra år.

Material

För undersökningen har jag konsulterat ett stort antal ordböcker: de redovisas efter hand som de blir aktuella. Genomgången av tillgängliga textmaterial har försvårats av ett överflöd av belägg på adverbet *bak*, i vissa material även på prepositionen *bak*. Också belägg på det neutrala *bak* 'framställning av bröd' förekommer förstås. Jag har emellertid gått igenom alla belägg i Språkbankens fornsvenska textbank, i Litteraturbanken, i Språkbankens samling äldre svenska romaner samt – med magert resultat – i Svensk dramadiolog. Språkbankens samling av äldre tidningstexter har jag granskat så gott jag har kunnat, det är ett stort material med ibland otydlig kontext och många falska belägg (*bak* för *bok* eller *båk* och särskrivningar av sammansättningar med *bak*). Språkbankens samling moderna texter är så omfattande att det är ogörligt att upprätta frekvenser för olika användningsområden: läsaren får i det fallet lita på mina skattningar. Några av ordböckerna har också levererat autentiska exempel: Schlyters och Söderwalls ordböcker samt SAOB. I det sistnämnda fallet har även de otryckta samlingarna (SAOS) använts. Enstaka belägg har jag hittat mera slumpvis.

För vissa perioder eller betydelser flödar beläggen rikligare, och då har jag kunnat välja ut de mest illustrativa exemplen. I andra fall har jag fått hålla till godo med vad som bjuds.

Bak 'rygg'

För att kunna avvisa det äldre substantivet *bak(er)* 'rygg' som huvudsakligt ursprung för det yngre *bak* 'rumpa' har jag genomfört en noggrann genomgång av beläggen på *bak(er)* 'rygg'. Den innefattar en uppdelning i olika underbetydelser eller användningsområden: det inre av ryggen, ryggen karakteriserad, bakbundna händer på ryggen, ryggen som plats för börd, ryggen täckt av klädesplagg, ryggen som framsida. Den bild

man kan teckna från fornsvenskan till nutiden är dels att *bak(er)* 'rygg' blir ovanligare, dels att de mest konkreta ryggbetydelserna försvinner eller försvagas först och att den mindre konkreta betydelsen 'rygg som fränsida' håller ställningarna längst.

I fornsvenskan kan man finna belägg på att *baker* betecknar det inre av ryggen: "jn älfwin atirdroghos til bakin" (Heliga Birgittas uppenbarelsen. 1, s. 136), "oc annath i hans axl swa at thz gik nidher i hans bak" (Karl Magnus, Språkbankens fornsvenska textbank). Det är av beläggen att döma inte någon frekvent användning, men den finns.⁴ Jag har inte funnit några sådana belägg i nysvensk tid.

Det finns också enstaka belägg i fornsvenskan på att ryggen karakteriseras: "bakin war bla ok blodrusa" (Birgittas uppenbarelsen, Språkbankens fornsvenska textbank). En sådan användning kan man finna enstaka belägg på även i senare tid. Omkring 1600 skriver Karl IX: "the hafwe en bredan bak" (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1); det är dock en metaforisk användning. Litteraturbanken har ett par sena belägg, från slutet av 1800-talet. Det ena är ett exempel på folktro från 1871: "Skogsfrun är framtill mycket fager, men baken är såsom ett ihåligt träd eller ett baktråg." Det andra är ur Gustaf Frödings Nya dikter från 1894: "Men gammal och grå och skral han var / med kutig bak [...]". Möjligen kan man i dessa båda fall misstänka dialektalt inflytande. De svenska dialekterna har bevarat den äldre ryggbetydelsen längre än standardspråket. Räknar man in det lexikaliserade *på baken* har nästan alla landskap belägg på betydelsen 'rygg' (OSD, s.v. *bak* m). Men även om man räknar bort dessa belägg kvarstår flertalet landskap.⁵

I fornsvenskan finns ett överflöd av belägg där *baker* används i det redan nämnda fallet med bakbundna händer: "binda hænder a bak" (Schlyter, s.v. *baker*), "låto varom herra ihesu binda händirna atir vm bakin" (Söderwall, s.v. *baker*).⁶ Jag har inte funnit några belägg på den användningen under nysvensk tid.

⁴ När det handlar om hugg och slag eller om värk i ryggen, samt för djurs ryggar (utom hästryggar), föredras närsynonymen *rygger*, enligt beläggen i Språkbankens fornsvenska textbank. I de få belägg där det verkar handla om ryggraden uppträder nästan bara *rygger*. Båda orden är frekventa när det handlar om att vända ryggen till och när det gäller bärande av bördor.

⁵ Eva Thelin, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, har försett mig med den outgivna artikeln *bak* och har dessutom varit mig behjälplig med att kontrollera excerpterna för förekomst landskapsvis av annat än det lexikaliserade *på baken*.

⁶ Observera att det, som i exemplen, är konstruktion med *baker* som substantiv som används i överflöd i samband med bakbundna händer. Konstruktion med det sammansatta verbet *bakbinda* förekommer i fornsvenskan men är sällsynt (Språkbankens fornsvenska textbank).

Det finns många fornsvenska belägg på att *baker* används när det gäller bärande av bördor, både i lagspråk och religiös prosa: "binda byrpi ok a bak læggia" (Schlyter, s.v. *baker*), "han takir sotta sängena a bakin och gaar heem til sin" (Söderwall, s.v. *baker*). Hit kan också räknas de flesta beläggen på hästars ryggar. I samband med bärandet av bördor fortsätter användningen i nysvensk tid: "Tagh migh [...] vppå din baak", Johannes Messenius 1614, "Synden din du fåfängt wräker / På din swaga Nästas Baak", Andreas Rydelius 1715 (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1). Hit kan väl också föras: "Att heela Himmelen war lijka som ett Tunder / Itändt och nederslängdt på Jordens skrämde Baak" (Gunno Dahlstierna 1697, Litteraturbanken). Bärande av bördor är den ena av de två användningar av *bak* som SAOB anför för nysvenskan. Det är svårt att hitta belägg på den användningen från yngre nysvensk tid. Undantaget, förutom en del belägg på hästryggar, är det lexikaliserade uttrycket *taga sak på bak*, som har sitt ursprung i bärande av en börda. Uttrycket får efter hand en betydelse varierande mellan 'ta saken på sig', 'kompromettera sig' och 'få något om bakfoten' (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 f). Det har enstaka belägg i fornsvenskan och förekommer sedan åtminstone 1800-talet ut (SAOB anger uttrycket som "numera mindre br."; häftet är tryckt 1898). Under denna tid kan dess bokstavliga betydelse ha förbleknat, helst som det under större delen av sin livslängd inte tycks ha tillåtit någon variation i formen (annat än verbets böjning).⁷

I den äldre nysvenskan förekommer också belägg där ryggen är täckt av ett klädesplagg: "Hur' mången som med Bårg bepryder Baken" (Lucidor ca 1660–70, Litteraturbanken), "Förr än han lämnar mig, förr tar'n mig wid sin bak" (Johan Runius 1711, d:o; den som för ordet är en scharlakanskappa). Möjligen ska kläder räknas som lätta bördor.

Slutligen har fornsvenskan gott om belägg på *baker* där den väsentliga egenskapen hos ryggen är att den är människans frånsida. I de flesta av beläggen utspelar sig aktionen inte ens i kontakt med ryggen: "þæn at bak hanum ær" ('den som är vid ryggen på honom, dvs. bakom honom', Schlyter, s.v. *baker*), "kasta gudh ather wm sin bak" (Söderwall, s.v. *baker*). Därmed blir det, särskilt i de fall personen i fråga tänks stående, oklart eller mindre väsentligt hur stor del av denna persons frånsida som avses med *bak(er)*. Ryggen "ss. bak- l. afvigsida" (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹), är den andra av de två användningar SAOB anför för *bak* i nysvenskan: "skalt tu få see migh på baken, men mitt ansichte kan man icke see"

⁷ SAOB anför också ett "föga brukligt" bildligt uttryck vid angivande av ålder: "Cerussa går redan krokug af tijo öfver et halft hundrade år på baken" (Dalin 1734, 1754, SAOB s.v. *bak*, sbst.¹ 1 e).

(2 Mos. 33:23, GVB 1541, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1). Liksom i detta exempel framhävs ofta kontrasten mot framsidan. I denna användning har SAOB belägg även från yngre nysvensk tid. Ett är från Jacob Wallenberg 1771: "Tan rispan frammantill, men icke på er bak" (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1).⁸ Också här finner vi kontrasten fram – bak. Ett annat belägg är från F.W. Scholander så sent som 1860: "ty om jag ock [...] sprunge vida från båd' ben och sans / för att dig hinna, såge jag blott baken / af din person, och fålens höjda svans." (Cit. efter Scholander 1882: 82.) Eftersom personen i fråga sitter till häst verkar det handla om ryggbetydelsen, dvs. ryggen som frånsida. Ett sent belägg (som kan tolkas som 'ryggen som frånsida') finns i Språkbankens samlingar av äldre tidningstexter: "Därefter drog fadern upp dem och lade dem på baken invid dammen" (tidningen Kalmar 1913). Det handlar om två flickor som den sinnesförvirrade fadern försöker dränka.⁹ Det första exemplet i OSD:s artikel om *bak* handlar också om att ligga på ryggen (OSD, s.v. *bak* m).

Flera lexikaliserade uttryck utgår från innebörden 'ryggen som frånsida'. En frekvent sådan lexikalisering är det redan i fornsvenskan belagda *på baken*, *på* (ngns) *bak* i uttryck som *tala på baken* i betydelser som 'förtala (ngn) i dess frånvaro': "Dy talte The alt ondt [...] på hans Baak" (Lucidor 1673, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 c). *På baken* har också använts i uttryck som har betytt 'angripa någon bakifrån': "The Eqwer blefwo ... bådhe framman och på baken häfftigt trängde" (Ericus Benedicti Schroderus 1626, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 b). Här finns ett fornsvenskt belägg som ytligt sett hänför sig till en inanimat referent: "thu skall sæthia forsaat stadenom vppa baken æptir" (Svenska medeltidens bibelarbeten. 2, s. 20). Det är dock uppenbart att "stadenom" metonymiskt står för stadens försvarare (det är människor man lägger försåt för).¹⁰ I betydelsen 'i (ngns) frånvaro' har uttryck av typen *tala på baken* levat kvar i yngre nysvensk tid. De anförs i flera av 1700-talets och 1800-talets ordböcker. Och i Språkbankens samlingar av äldre tidningstexter från 1800-talet är de (jänte *taga sak på bak*) helt dominerande bland beläggen på det utrala *bak*.¹¹ De kan ha varit öppna för en omtolkning av *bak* från det äldre 'rygg' till det yngre 'rumpa': att de har klingat av under 1900-talet kan

⁸ Stavningen i Wallenberg-citatet är från Wallenberg 1855.

⁹ Det inställer sig lätt en undran om "baken" kan vara ett tryckfel för "backen". Men det är i så fall det enda tryckfelet i artikeln.

¹⁰ Det framgår av sammanhanget att stadens försvarare har sin uppmärksamhet, dvs. sin framsida, riktad åt motsatt håll mot försåtet och skall lockas anfalla de fiender som står på den sidan.

¹¹ Ett belägg "på min bak" 'bakom min rygg' från 1842 är det enda på substantivet *bak* i Svensk dramadialog överhuvudtaget före 1900-talet.

bero på att de har belastats av de opassande associationer som den nya betydelsen har gett.¹²

En annan lexikalisering med koppling till frånsidan är uttrycket *vända baken till*. I äldre tid (åtminstone t.o.m. 1500-talet) kunde det betyda såväl 'visa förakt' (också med bevarad rumslig innebörd) som 'visa tillit' (SAOB s.v. *bak*, sbst.¹ 1 d). Bara den förra betydelsen har överlevt. När Birger Sjöberg 1924 skriver "men jag vänder baken till det packet" (Litteraturbanken) är det i en dialektfärgad replik och kan gälla ryggbetydelsen, men många läsare redan i samtiden uppfattade nog betydelsen 'rumpa'.

Också i de sammansättningar där *bak(er)* ingår som förled har *bak*-redan i fornsvenskan betydelsen 'rygg som frånsida', t.ex. *bakdanta* 'baktala', *bakhär* 'krigshär som anfaller i ryggen', *bakmäla* 'baktala', *bakstakker* 'bakstycke av klädnad', *baktala* 'baktala', *bakvärn* 'skydd i ryggen' (Söderwall, s.v. respektive ord). Det finns också ett antal som har en så allmän spatial betydelse att man kan diskutera om det är substantivet eller adverbet som utgör förled; jag återkommer till dem.

I fornsvenskan är inga sammansättningar belagda där *bak*- har en mera konkret ryggbetydelse.¹³ I äldre nysvenska dyker ordet *bakände* (*bakända*) med betydelsen 'rumpa' upp 1578 hos Benedictus Olai (SAOB, s.v. *bakände*). Det ordet kan tänkas ha en ursprunglig kompositionell betydelse 'ryggslut', och i så fall relaterar det inte direkt till ryggen som frånsida. *Bakände* (*bakända*) behandlas vidare i ett senare avsnitt.

Det finns tydliga tecken på att *bak* i betydelsen 'rygg' efter hand blir mindre vanligt. För äldre nysvenska har Litteraturbanken bara enstaka belägg på substantivet *bak*, utöver en handfull helt lexikaliserade uttryck (främst *på baken*, *på (ngns) bak*). På rygg har Litteraturbanken flera tiotal belägg som gäller rygg på människor. Alla sena litterära belägg på *bak* 'rygg' (1660–70 Lucidor, 1697 Dahlstierna, 1711 Runius, 1715 Rydellius, 1771 Wallenberg, 1860 Scholander), utom de i lexikaliserade uttryck, står i rimställning. Det tyder på att *bak* 'rygg' har börjat bli för dialektalt för att duga i skriftspråket och att det krävs rimnöd för att locka fram det.¹⁴

¹² Ett sent exempel är: "Jöns Drösse minns ni väl? En sävlig syn / bar han sitt öknamn välförtjänt på baken" (Österling 1927: 30). – Föreställningen om en kroppsdel kan också ha förbleknat, som när ett lexikaliserat uttryck får formen *komma långt på baken* 'komma långt efter, komma ur sikte' (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 g); SAOB:s belägg är från 1732.

¹³ Detta är inte alls självklart. Fornsvenskans sammansättningar med närsynonymen *rygger* aktualiserar den konkreta ryggen: *ryggia hudh* 'ryggghud', *rygtafla/ryggia tafla* 'ryggkota', *ryglängis* 'längs ryggen', *rygvärker* 'ryggvärk' (Söderwall, s.v. *rygger* och respektive ord).

¹⁴ SAOB uppmärksammar att 1774 års bibelöversättning byter GVB:s "på baken" (2 Mos. 33:23) mot "på ryggen"; det tyder också på sjunkande frekvens åtminstone i högre stilarter.

Också äldre tiders ordböcker vittnar om att *bak* i betydelsen 'rygg' avtar i frekvens.¹⁵ Lincopensen (år 1640) anger "Rygg" som översättning för både *dorsum* och *tergum* (Lincopensen, s.v. *dorsum*, *tergum*) och listar därmed inte substantivet *bak* som eget uppslagsord i den svensk-latinska ordförteckningen. Endast Haquin Spegel (år 1712) och Jacob Serenius (år 1741) anför 'rygg' som första (och enda) betydelse. Spegel tonar ner ryggbetydelsen lite genom att anföra adverbet *bak* först och tillägga "Baak betyder och Ryggen" (Spegel, s.v. *baak*). Serenius' exempel ("Jag såg honom på baken", "Säga något på ens bak", Serenius, s.v. *bak*) framhäver ryggen som fränsida. Serenius har känt till Spegels ordbok (Rogström 1998: 54). Abraham Sahlstedt (år 1773), J.G.P. Möller (år 1790), Erik Nordforss (år 1805), E.W. Weste (år 1807), And. Otto Lindfors (år 1815) och Christian Cavallin (år 1875) sätter alla betydelsen 'rygg' på andra plats (Sahlstedt, s.v. *bak*, J.G.P. Möller, s.v. *bak*, Nordforss, s.v. *bak*, m., Weste, s.v. *bak*, Lindfors, s.v. *bak*, Cavallin, s.v. *bak*). Dessutom Almqvist (år 1842), som med sin reservation "stundom hela ryggen" i själva verket rankar ryggbetydelsen på tredje plats (Almqvist, s.v. *bak*).

Vidare har flera ordböcker alldeles i början av den yngre nysvenska tiden det enkla *bak* bara som adverb och/eller preposition bland sina uppslagsord: Olof Lind i sin första upplaga (år 1738), Per Schenberg (år 1739) och Levin Möller (år 1745) (Lind 1738, s.v. *bak*, Schenberg, s.v. *bak*, Levin Möller, s.v. *bak*). Under uppslagsordet *bak* (som han översätter med latinets "pone, post") har Schenberg fört upp det lexikaliserade uttrycket "tala på ens bak" och verkar därmed tänka sig en övervägande spatial betydelse hos substantivet.

Slutligen för några ordböcker upp substantivet *bak* utan att alls ange 'rygg' som möjlig betydelse: Jesper Swedberg (ca år 1720), Olof Lind i sin andra upplaga (år 1749) och, hundra år därefter, A.F. Dalin (år 1850) (Swedberg, s.v. *bak* [2], Lind 1749, s.v. *bak* m., Dalin, s.v. *bak*).

Bland senare ordböcker ger F.A. Dahlgren (år 1890) 'rygg' för *bak* (Dahlgren, s.v. *bak*); eftersom han upprättade sin ordbok över "föråldrade eller ovanliga ord och talesätt" var tydligen ryggbetydelsen föråldrad eller ovanlig för honom. SAOB (häftet tryckt 1898) tilldelar 'rygg' stiluppgiften "numera hvard." (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1). Det är fullt tänkbart att SAOB:s stiluppgift mest avser en mer eller mindre dialektal användning av substantivet. Vid den tidpunkt då häftet trycktes talades

¹⁵ Som ingång till de äldre ordböckerna har jag kunnat dra nytta av Johansson (1997), Rogström (1998) och framför allt Hannesdóttir (1998).

det allmänt dialekt åtminstone på svensk landsbygd. Olof Östergren ger "rygg, baksida" som möjliga synonymer och avser tydligen den betydelse han anger som "mest äld. I vissa förbindelser" (såsom *tala illa om ngn på baken, på ngs bak*; Östergren, s.v. *bak*³). Illustrerad svensk ordbok (3 uppl. 1964) ger också betydelsen 'rygg' som ålderdomlig (och som det verkar främst motiverad av samma idiom som hos Östergren).¹⁶

En rimlig orsak till att *bak* i betydelsen 'rygg' går tillbaka är konkurrensen med *rygg*. Det är uppenbart att de båda ordens betydelser överlappar kraftigt i fornsvenskan. Söderwall anför ett exempel ur Birgittas uppenbarelsen: "han [...] vände sin ryg til min nar jak vände min bak til hans" (Söderwall, s.v. *rygger*). Här har det latinska originalet *dorsum* i båda fallen (ibid.). I nysvensk tid har *bak* som nämnt enligt SAOB inskränkt sig till ryggen som frånsida och ryggen som bärare av bördor. Men samma särskilda nyanser kan man finna i SAOB för ordet *rygg* (SAOB, s.v. *rygg*), utöver en del andra.

Adverbet *bak*

I den härledning av *bak* 'rumpa' som jag förespråkar spelar adverbet *bak* en avgörande roll. Adverbet förekommer inte i landskapslagarna (se Schlyters ordbok), men i senare fornsvenska har det större delen av det spatiala användningsområde det har i dag. En av dess användningar är att beteckna den inherent frånsidan på människor och djur, och det typiska är då att rumpan inte specificeras även när det är uppenbart att den delen av frånsidan avses. Detta tolkar jag som en eufemism, och den eufemismen förs vidare i substantivet *bak* 'rumpa'.

Bruket av adverbet *bak* som indirekt, eufemistisk referens till rumpan börjar alltså redan i fornsvenskan: "och lot swa vatn insla bak til i han swa at thz gick in i hans inälu" (Svenska Medeltidspostillor 1 1300–1450. Språkbankens fornsvenska textbank), "Swa hielper thz oc quinno mykit storlika badhe fore oc bak fore blodhrona" (Läkebok 3 1400–1500, d:o), "oc bade sig ther wel med, fra naflen och nider aat, bade före oc bak" (Läkebok 3 1400–1500, d:o). Kroppsdelen specificeras inte. Det eufemistiska bruket fortsätter i äldre nysvenska: "Arm och fattigh högfärd, stry-

¹⁶ Ordbokstraditionen kan allmänt sett ha varit eftersläpande så att den äldre betydelsen 'rygg' här och var har lyfts fram mera än vad det samtida bruket motiverade. Jfr ett modernt svensk-tyskt lexikon, som anger 'rygg, baksida' som första betydelse (med översättningar "Rücken, Rückseite, Kehrseite") och 'ända' som andra betydelse (med översättningar "Hinterteil, Gesäß, Hintern, Allerwerteste(r)") (Tysk ordbok 2012, s.v. 1 *bak*).

ker [dvs. torkar] Fannen sigh baak medh" (Balck 1603, SAOB, s.v. *bak* adv.), "kiöss mig back" (Växjö rådsturätts protokoll 1625, SAOS), "bad diacknan kiössä sigh baak" (d:o 1645, SAOS).

Däremot specificeras andra kroppsdelar: "bak oppa rygghen" (Didrik av Bern 1480–1510, Språkbankens fornsvenska textbank), "bak til att härddhommon" (Gregorius av Armenien 1400–1442, d:o), "bak j halssen" (Namnlös och Valentin 1480–1510, d:o), "bak mellan örnanna" (Läkebok 3 1400–1500, d:o), "baak på härdarna" (J.I. Reenhjelm 1691, SAOS).¹⁷

När adverbet *bak* hänvisar till del av referent med inherent orientering handlar det i fornsvenskan nästan alltid om människor eller djur. Jag har bara funnit ett enda undantag, som handlar om en krona som en kung bär på huvudet och där fram och bak bestäms av huvudets orientering ("badhe bak oc före", Gregorius av Armenien 1400–1442, Språkbankens fornsvenska textbank). Under den äldre nysvenska perioden kan man däremot hitta belägg på adverbet *bak* med inanimata referenter med inherent orientering. Typiskt handlar det då inte om framsidan utan om bakre delen (jfr motsvarande skillnad för *fram* i nutida svenska, Hellberg 2007: 25): "baak j skepet" (P. Erics 1606, SAOS), "baak vppå Wagnen" (Georg Stiernhielm 1668, Litteraturbanken), "thenna bänck eller pall skal vara baak i kyrkian eller vapenhuset" (E. Emporagrius ca 1670, d:o), "Men ställen Ehr ey baak på meedan" (Johan Gabriel Werving 1714, d:o). Det är alltså en generalisering som har uppnåtts före uppkomsten av substantivet *bak* 'rumpa'.

Från slutet av den fornsvenska perioden finns det också några få sammansättningar som betecknar en del som vetter mot den egna helhetens framsida. Ett par av beläggen gäller djur, och man kan notera det inte är ryggen som avses, dvs. det är inte substantivet *bak* 'rygg' som utgör förled utan adverbet *bak*. Det ena belägget gäller *bakluter* (efterledet är *luter* i betydelsen 'del', Söderwall, s.v. *bakluter*): "Vee mik thy at jak är blindir vordhin swasom hwalpir föddir i blinde letande modhirna baklot thy at for min othokka seer jak ey modhirna spina" (Heliga Birgittas uppenbarelser. 3, s. 436). Det är nog inte på moderns rygg som valpen letar efter spenarna. Det andra belägget gäller *bakdel* och betecknar den bakre hälften på en hund (Söderwall, s.v. *bakdel*): "en liggende halff raggothr hwn der bakdelen blaa och främer delen hwith" (1508; Handlingar rörande Skandinaviens historia. 19, s. 178). *Bakluter* har också ett belägg som betecknar rumpa på människa: "at amons sona konunghir lät afskära dauids

¹⁷ Det sista belägget är en översättning från fornisländskan, men för "baak" har originalen "after" (SAOS).

konongx thiänara kläde vptil baklutin” (Svenska medeltidspostillor. 2, s. 217). Med samma härledning som det förra belägget är det lätt att uppfatta en eufemism också här. Också *bakadhra* ’åder i ändtarmen’ (Söderwall, s.v. *bakadhra*) kan räknas till denna grupp.¹⁸ I äldre nysvensk tid tillkommer belägg på sammansättningar som *bakfot* (SAOB, s.v. *bakfot*). För denna tid finns också belägg på sammansättningar som betecknar bakre delen av ett inanimat objekt, t.ex. *bakskepp* ’akterskepp’ (SAOB, s.v. *bakskepp*). *Bakdel* under nysvensk tid behandlas i ett senare avsnitt.

Av mindre betydelse för det fortsatta resonemanget är att adverbet *bak* redan i fornsvenskan förekommer som uttryck för (den tänkta) betraktarens kanoniska möte eller upplevelse av skymd referent (Vandeloise 1991:125–131). I det fallet utgår man alltså från (den tänkta) betraktarens orientering men det som betecknas ligger utanför betraktaren. Adverbet verkar dock kräva en efterföljande preposition: ”bak wm högħa altarit” (Regula Salvatoris och Relevationes Extravagantes, Språkbankens fornsvenska textbank), ”bak widh Jurien meyebergx tomt” (Söderwall, s.v. *bak*). Prepositionen kan stå absolut: ”fran køpmanna gatan oc in til then stora brygge skorstenen som bak fore stander” (Söderwall, s.v. *bak*). I något fall bestäms orienteringen av en inanimat referent: ”et stenhus bakfore gatebodhen” (Söderwall, s.v. *bak*).¹⁹ Efter hand sammanskrivs adverb och preposition allt oftare, ett tecken på att de har sammansmält till sammansatta prepositioner, där flera har betydelsen ’bakom’: *bakfore*, *baktil*, *bakum*, *bakvidh*. Lexikaliseringen har alltså inte gått lika långt som i nusvenskan, där *bakom* är allenarådande (*bak* som preposition är litterärt eller ålderdomligt).²⁰

Det är flera fornsvenska sammansättningar med *bak-* som snarast har betydelsen ’bakom’ hos förledet, och man kan tänka sig att de är bildade från adverbet i den sistnämnda användningen, t.ex. *bakgränd* ’bakgränd’, *bakbodh* ’bakom ett hus liggande bod’ (Söderwall, s.v. *bakgränd*, *bakbodh*), *bakhus* ’på baksidan av tomt eller gård beläget hus’ (Söderwall, supplement, s.v. *bakhus*).²¹ De sammansättningar med *bak-* som har sina

¹⁸ En anonym referent har föreslagit att förledet i *bakadhra* skulle vara substantivet *bak* ’rumpa’. Att detta ord skulle vara belagt som förled i sammansättning ett par hundra år före första belägget på ordet som simplex är föga sannolikt.

¹⁹ Det hus som kallas ”gatebodhen” har inherent fram- och baksida, och enligt en vanlig uppfattning (Vandeloise 1991: 124) dominerar inherensen vanligen över betraktarens perspektiv. Vi kan alltså här ha ett fornsvenskt belägg på att *bak-* enbart utgår från ett föremåls baksida. Jfr också sammansättningarna *bakbodh*, *bakhus* nedan.

²⁰ Adjektivet *bakre*, *bakerst* och adverbena *bakåt* och *bakifrån* är inte belagda förrän på 1700-talet (SAOB, s.v. *bakre*, *bakåt*, *bakifrån*).

²¹ För *bakhus* ger supplementet också betydelsen ’bakre del av ett hus’. Om detta är riktigt har vi ett fornsvenskt belägg på bakre delen av ett inanimat objekt.

första belägg under äldre nysvensk tid kopplar nästan alla antingen till den bakre delen av en referent med inherent orientering (jfr ovan) eller till betydelsen 'bakom' (t.ex., med modern stavning, *bakfärd* 'återfärd', *bakhåll*, SAOB, s.v. respektive ord), och det är rimligt att med SAOB räkna dem som sammansatta med adverbet *bak*.

I Språkbankens samling moderna texter betecknar adverbet *bak* från-sidan hos personer men det är också vanligt att det betecknar bakre delen av fordon, av klassrum, av köer, av fotbollslag (eller liknande) eller av fotbollsplaner (eller liknande; sedda från ena lagets synpunkt).²²

Det finns en del som talar för att adverbet *bak* och prepositionen *bak* har uppkommit som grammatikaliseringar av substantivet *bak* 'rygg', främst att en sådan grammatikalisering är vanlig i världens språk (Svorou 1993: 71–72, 251; Heine & Kuteva 2002: 47–48; jfr Allan 1995).²³ Prepositionen *bak* kan t.ex. ha uppstått genom att uttryck av typen *thæn at bak hanom ær* (jfr ovan), med possessiv dativ, omtolkats till *thæn bak hanom ær* med *bak* som preposition styrande dativ.²⁴ Men det stämmer i så fall inte med den utvecklingsgång för spatiala gram från substantiv som Svorou (1993: 90) har satt upp på grundval av flera språk. Och den hypotetiska grammatikaliseringen i svenskan är så tidig, kanske förlitterär, att den inte går att följa i detalj. Ingenting i det fortsatta resonemanget om degrammatikalisering hänger på om en tidig grammatikalisering antas eller inte.

Bak 'rumpa'

I det följande kartlägger jag *bak* med betydelsen 'rumpa' från dess äldsta belägg till nutiden. Dels har det ett deskriptivt intresse, dels är tiden för dess uppkomst väsentlig för argumentationen för dess härledning. Kopp-

²² Personer, fordon och köer räknar jag i Hellberg (2007: 24) primärt till fram-bak-schemat, med *bak* som den normala antonymen till *fram*. Klassrum räknar jag (a.a.: 31–32) såsom ett fall av institutionellt centrum primärt till centrum-periferi-schemat och förnekar att *bak* där är möjligt som antonym till *fram*. Språkbankens sena material jävar det påståendet.

²³ Ett av exemplen i Heine & Kuteva (2002: 47) är det isländska *bak* 'rygg' > *bak* 'bakom; efter'. – I kognitiv lingvistik anses fram-bak-dimensionen i olika språk generellt ha en synkron antropomorfisk bas i människokroppens asymmetri (se t.ex. Vandeloeis 1991, Svorou 1993, Lakoff & Johnson 1999 och, för svenskans del, Hellberg 2007: 23–24).

²⁴ Som preposition med betydelsen 'bakom' är *bak* inte belagt i landskapslagarna men är rätt frekvent i senare fornsvenska och därefter. Exempel från fornsvenskan: "bak dörena" (Ett fornsvenskt legendarium. 3, s. 333), "bak sparlakanit" (Söderwall, s.v. *bak*), "baak köpmannagathwne" (d:o).

lingen till tyskans *der Hintere* och franskans *le derrière* tas upp här eftersom den är nära förknippad med några av de äldsta beläggen.

Ett substantiv *bak* med betydelsen 'rumpa' uppträder först i äldre nysvensk tid, och av allt att döma först i slutet av den perioden. SAOB (s.v. *bak*, sbst.¹ 1 a) anför belägg i samband med kroppsaga som de tidigaste. Det äldsta är från 1537 och hör nog inte alls hit.²⁵ De följande beläggen i SAOB tillhör yngre nysvensk tid. Litteraturbanken har däremot ett belägg från Agneta Horn ("iag rädes ey for min bak", ca 1647, cit. efter Horn 1969: 69) som uppenbarligen handlar om kroppslig bestraffning. Nu kan ju kroppsaga gälla hela ryggen (se t.ex. SAOB s.v. *rygg* 1 h). Eftersom belägget från Agneta Horn står så ensamt i sin tid är det mindre troligt att det betyder 'rumpa'. (Det står för övrigt i rimställning liksom flera andra sena belägg på betydelsen 'rygg'.)

Det dröjer till 1700-talet innan det kommer fler belägg värda att diskutera. I en dikt som tillskrivs Johan Runius står det: "Ja om du den enda anda uhr hans baak / I dig supit skull din vers hafft någon smak" (ca 1712, Litteraturbanken; jfr von Platen 1954: 166–169). I en anonym författares svar talas det om "baakpust" (Litteraturbanken). För en nutida läsare förefaller betydelsen 'rumpa' uppenbar, men om den äldre betydelsen har kunnat beteckna hela bälens baksida är det faktiskt inte omöjligt att det är den som avses.²⁶

Det finns också ett tidigt belägg "på hans bak och rygg" (M. Sahlstedt 1719, SAOS) som tyder på att *bak* inte uppfattas som synonymt med *rygg*. Men det första säkra belägget står Jesper Swedberg för. I sin i samtiden otryckta ordbok från ca år 1720 anger han enbart betydelsen "posteriora" för substantivet *bak* (Swedberg, s.v. *bak* [2]). Pluralen *posteriora* användes både i det sena latinet och i folkspråken med betydelsen 'rumpa' (se t.ex. SAOB, s.v. *posteriora*). När den nya betydelsen hos substantivet förekommer i en ordbok är den förmodligen inte alldeles färsk i språket. Latinets *posteriora* '[eg.] de bakre' hänvisar alltså eufemistiskt till människans främsida. För mera rättframma svenska beteckningar som *ars* och *röv* använder Swedberg de mera rättframma latinska motsvarig-

²⁵ Det är hämtat ur ett brev från Gustav Vasa och hans råd, där de kritiserar smålänningarna på mångahanda sätt. En detalj handlar om att kungens krigsfolk hade dragit in i Skåne och att smålänningarna då skulle ha skrutit med att de ville "slå them på baken" (GIR 11: 242). Det verkar snarast betyda 'angripa dem bakifrån' enligt den tidigare nämnda lexikaliseringen. – SAOB antyder f.ö. förekomst av betydelsen 'rumpa' redan i fornsvenskan ("bardhe siälfwir sin bak"). Går man till Söderwall (s.v. *baker*) finner man att det handlar om någon som gisslar sig själv: det var väl ändå ryggen man brukade gissla.

²⁶ Helt osäker tolkning av *bak* har belägget i: "Är thet honom wärre saak / Än een tak-ijs i hans baak" (Israel Holmström ca 1707, Litteraturbanken).

heterna *podex*, *anus* (Swedberg, s.v. *ards*, *röf*). Det är värt att notera att Swedberg i sin artikel om *bak* hänvisar till det redan nämnda bibelstället (2 Mos. 33:23). Den fromme biskopen har alltså missförstått GVB och trott att Gud bara ville visa rumpan. Ryggbetydelsen måste ha varit rätt fjärran för Swedberg.

Betydelsen 'rumpa' föreligger av allt av döma i SAOB:s belägg från 1735, ur en översättning av Holbergs Jeppe paa Bjerget, eftersom det danska originalet har "Rumpen": "gifver [...] ett slag af Mäster Erik på baken" (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 a). Det är kanske inte alldeles säkerställt eftersom det handlar om kroppslig bestraffning (jfr ovan) och översättningen inte behöver vara ordagrann. SAOB har ytterligare ett belägg, från 1750, som gäller kroppslig bestraffning. Det är ur Olof von Dalins *Svea rikes historia* och handlar om en medeltida adelsman som ger en kvinna "tre slag öfver baken med sit svärd" (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1 a). Det är med samma resonemang som tidigare ett osäkert belägg, men nu har vi hunnit fram till en tid när andra belägg gör betydelsen 'rumpa' rimlig. Den nya betydelsen är helt säkerställd i nästa ordboksbelägg, ur Olof Linds andra upplaga från 1749. Under uppslagsordet "Bak, bak-ände" ger han översättningen "der Hintere, Hinterste oder Hinder, Hinderste" (Lind 1749, s.v. *bak*, m.).²⁷ Tydligt uppfattar han betydelsen 'rumpa' också i det lexikaliserade uttrycket "tala på ens bak", som han anför under samma uppslagsord. I likhet med Swedberg anför han bara en eufemistisk översättning (*der Hintere* '[eg.] den bakre') medan han för *ars* och *röv* sätter *Arsch* som första översättning (Lind 1749, s.v. *ars*, *röf*). Under uppslagsordet *Hinter* i den tysk-svenska delen, glosserat "bak-ände, gump, säte", (Lind 1749, s.v. *Hinter*) finner man en exempelmening översatt med "menen J, at jag therföre skall kyssa eder bak". Man kan dock inte av valet av substantiv i den tyska versionen sluta sig till att *bak* är substantiv i svenskan, eftersom Lind inte strävar efter ordagranna utan idiomatiska svenska motsvarigheter. Det kan alltså antingen vara ett tidigt, visserligen konstruerat men dock textuellt belägg på *bak* 'rumpa' eller handla om adverbet *bak* (jfr 1600-talsbeläggen på "kiöss mig back" etc. ovan).

Linds val av glosseringen "der Hintere" kan avslöja mer än att det handlar om en eufemism. Både tyska och franska är språk som vid denna tid påverkar svenskan. Och både tyskans *Hintere(r)* (jfr Grimm, s.v. *hinter*, adj.) och franskans *derrière* (jfr Robert, s.v. 2. *derrière*) har redan

²⁷ När Lind uppfattar två ord som synonyma och de skulle stå nära varandra alfabetiskt sätter han dem under ett och samma uppslagsord (här både *bak* och *bakände* under *bak*). Han är också konsekvent i sitt bruk av versaler för substantiverade adjektiv i tyskan: *der Hintere* betyder alltså 'rumpan' medan *der hintere* betyder 'den bakre'.

etablerat sig som substantiverat adjektiv respektive substantiv med betydelsen 'rumpa', och båda är eufemismer som ytterst utgår från adverb och prepositioner med betydelseorna 'baktill; bakom'. Det är alltså möjligt att se *bak* 'rumpa' delvis som ett betydelselån. I så fall har betydelsen först etablerat sig i språket i högre stånd, och det är kanske där som den goda smaken starkast har krävt eufemismer.

Abraham Sahlstedt (år 1773) upptar inte 'rumpa' bland betydelseorna på *bak* (Sahlstedt, s.v. *bak*, M. 2). Det gör inte heller J.G.P. Möller (år 1790), Weste (år 1807) eller Lindfors (år 1815), men deras artiklar om substantivet *bak* är mycket lika Sahlstedts (J.G.P. Möller, s.v. *bak*, s. m. 2; Weste, s.v. *bak*; Lindfors, s.v. *bak*, m.), och man har all anledning att anta kopiering. Det är känt att Sahlstedt har haft stort inflytande på Möller och Weste och förmodligen också på Lindfors.²⁸ Också Erik Nordforss (år 1805) verkar följa Sahlstedt i spåren, men han lägger till betydelsen 'rumpa': "(I st. för: Stuß) Cul. Äfw. Le fondement" (Nordforss, s.v. *bak*, m.; belägget anfört av SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 1). För Nordforss är det bruket så givet att han hänvisar till *bak* från uppslagsordet *ars* ("Ars, m. Se: Bak." Nordforss, s.v. *ars*). Den självklarheten talar lite grann för att också hans samtida lexikografer har känt till betydelsen.

Från lite senare tid har Litteraturbanken två belägg från Adolph Törneros 1833: "antingen mannen nu hade för afsigt att värma sin hvitbuxade bak i den nedgående solen" och "med kutande rygg och baken blank, efter hans egna sätt att draperas sig med rockskjörten".²⁹ SAOS har ett belägg från 1858: "applauderar genom att klappa sig i baken" (Erik af Edholm). Bland ordböckerna återkommer betydelsen 'rumpa' hos Almqvist (år 1842), vilken som vi har sett markerar preferens för denna betydelse (Almqvist, s.v. *bak*). A.F. Dalin (år 1850) har uppenbarligen 'rumpa' som enda betydelse hos *bak* (förutom 'baksidan på verktyg') (Dalin, s.v. *bak*).³⁰ Cavallin (år 1875) ger däremot 'rumpa' som tredje betydelse (med

²⁸ J.G.P. Möller nämner Sahlstedt som en av dem han bygger på (Hannesdóttir & Ralph 1988: 270). Weste anger på titelblad och i inledning Sahlstedt som sin svenska utgångspunkt (Hannesdóttir 1998: 302). Lindfors uppger att han rådfrågat nästan alla svenska lexika (Hannesdóttir 1998: 313).

²⁹ *Baken* hänför sig här till en del av klädedräkten. Eftersom *baken* i någon mån kontrasteras mot ryggen får man anta att det avser den del som skyler rumpen. – Att beteckningen för en kroppsdel också kan användas för att beteckna ett klädesplagg som skyler kroppsdelen i fråga är ett allmänt fenomen (se t.ex. Witkowski & Brown 1985: 207, Wilkins 1996: 300).

³⁰ Vad Dalin avsåg för betydelse är inte omedelbart entydigt: "Den del på människor och fyrfotade djur, som utgör motsatsen till hufvudet och munnen" (Dalin, s.v. *bak*). I fråga om synonymer hänvisar Dalin dock till uppslagsordet *bakdel*. På detta uppslagsord (Dalin, s.v. *bakdel*) hänvisas för betydelsen tillbaka till *bak*, men sedan följer synonymerna: "Bak, Bakända, Ända, Akter, Stuss, Gump, Säte, Svans, Stjert, Ars, Fundament, Posteriora".

uppgiften "särsk."; Cavallin, s.v. *bak*) och tonar lite grann ner den med angivelsen "äfv.". Också SAOB (s.v. *bak*, sbst.¹ 1) tonar ner betydelsen 'rumpa' (i förhållande till ryggbetydelsen) med ett "äfv.". 'Rumpa' anges som "numera bl. hvard."³¹ Mot slutet av 1800-talet har Litteraturbanken flera belägg ("och midt på baken en röd och sliten skinnlapp i en ruta", Verner von Heidenstam 1892, Litteraturbanken; "och kläd en kjol på baken", Karl August Tavaststjerna 1896, d:o; "Då sätter han sig snällt och stilla på sin bak", Hjalmar Söderberg 1898, d:o; "med båda händerna på baken", Oscar Levertin 1899, d:o).

Efter 1900 dominerar i standardspråket betydelsen 'rumpa' för substantivet *bak* (i övrigt betecknas inanimata frånsidor, se nedan). Den har också varit väl spridd i dialekterna (OSD, s.v. *bak* m). Samlingen Äldre svenska romaner i Språkbanken har 14 belägg på substantivet, samtliga med betydelsen 'rumpa' (Agnes von Krusenstjerna 7, Hjalmar Bergman 3, Martin Koch 2, Hjalmar Söderberg 1, Ludvig Nordström 1). I Språkbankens samling moderna texter har beläggen med betydelsen 'rumpa' hos det utrala *bak* överväldigande majoritet. Efter hand har det vardagliga stilvärdet tunnats ut. Så har t.ex. den senaste bibelöversättningen valt ordet *bak* för kroppsdelen ifråga (Böckernas bok, passim). NEO (s.v. ¹ *bak*) anger utöver 'rumpa' bara de två gamla specialbetydelserna 'knivrygg' och 'yttersta bräda vid uppsågning av stock' (se om dessa nedan).

Bak som beteckning på inanimat frånsida

Som nämnts inskränks ungefär vid övergången till yngre nysvensk tid användningen av *bak* för att beteckna människans rygg till att gälla ryggen som frånsida. Vid samma tid vidgas, som nu skall visas, användningen av *bak* till att gälla också inanimata frånsidor. Dessa förändringar hänger enligt min mening ihop med varandra och med den något tidigare uppkomsten av *bak* 'rumpa'.

Jag har inte funnit några fornsvenska belägg på substantivet *bak* som inte hänför sig till människa eller djur, utom det metonymiska "stadenom vppa baken" som nämnts ovan. De äldsta beläggen i äldre nysvenska gäller efterled i specialiserade användningar: *sågebak* 'kullrig del av sågstock, ytbräde' är belagt 1573, *knivsbak* (med modern stavning) 'kniv-

³¹ Om det avses någon skillnad mot ryggbetydelsen, som betecknas "numera hvard.", är väl osäkert.

rygg' 1612 och *enbaak* 'större kniv eller mindre svärd som saknar egg på ena sidan' 1670 (SAOB, s.v. *sågbak*, *knivbak*, *enbak*). Orden har variantformen *-bake*, och det kan handla om en avledning av substantivet *bak*. Det enkla *bak(e)* med dessa specialbetydelser är mycket senare belagt (1738, SAOB, s.v. *bak*, sbst.²). Särskilt i fallet med kniven handlar det om ovansidan, den del som vanligen vetter uppåt när man skär. Det verkar alltså röra sig om en metaforisk överföring från ett djurs rygg.³²

Det äldsta belägget på simplexordet är "Baken af Ympe-Qvisten" (E. Salander 1727, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 2), och då är vi nästan framme i yngre nysvensk tid.³³ I ordböckerna finner vi först hos Abraham Sahlstedt (år 1773) den generaliserade betydelsen 'frånsida' ("Pars postica vel aversa", 'bakre eller bortvänd del') under substantivet *bak*, och det som första betydelse (Sahlstedt, s.v. *bak*, M.). Likaså hos J.G.P. Möller (år 1790): "das was hinten ist" (J.G.P. Möller, s.v. *bak*, s.). Glosseringarna tyder på anknytning till adverbet *bak*. Substantivet *bak* används vid denna tid inte bara om konkreta föremål utan också om sådant som namn och predikningar, där betydelsen 'frånsida' har gått vidare till betydelsen 'slut' ("Men adel gör dock ej till saken / Ett von framför, en hjälm i baken / Föröka ej en Cæsars dyrd", J. Wallenberg 1771, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 2; "Jag fann henne [dvs. predikan] aldeles fullsatt i baken med bedröfliga Grafskrifter", Stockholms Posten 1780, d:o).

Även om det är glest med belägg i texter verkar andra hälften av 1700-talet och första hälften av 1800-talet vara kulmen för den generaliserade betydelsen 'frånsida' hos substantivet *bak*. Ordböckerna kan läsas som att denna betydelse är den primära varur de specifika härleds. Såväl Erik Nordforss (år 1805; Nordforss, s.v. *bak*, m.) som E.W. Weste (år 1807; Weste, s.v. *bak*) och And. Otto Lindfors (år 1815, "pars aversa, postica"; Lindfors, s.v. *bak*) anför 'frånsida' som första betydelse hos substantivet *bak*.³⁴ Och Almqvist (år 1842) anför som första betydelse: "Den delen på menniskor, djur och äfven vissa ting (såsom knifvar, sågar, fartyg o. s. v), hvilken befinner sig på motsatta sidan emot den, der

³² Det finns flera dialektala användningar av *bak* där ovansidan betecknas, förutom på eggverktyg t.ex. på hand eller vante, på mila och på skida (OSD, s.v. *bak* m).

³³ SAOS har ett par belägg av Olof Verelius från sent 1600-tal, men de är klart inspirerade av (hans tolkning av) fornspråken och knappast vittnesgilla. Det är säkert ingen tillfällighet att de inte har tagits med i SAOB som förstabelägg.

³⁴ Nordforss och Weste anger betydelsen med det franska, dubbeltydiga "le derrière", men för Nordforss är innebörden 'frånsida' säkerställd genom att han särskilt anger den alternativa betydelsen 'rumpa' med "cul". Weste översätter *ars* och *röv* med "cul" (Weste, s.v. *ars*, *röv*). De båda lexikografernas beroende av Sahlstedt, som tidigare nämnts, talar också för att det är 'frånsida' som avses.

den egentliga verksamheten och rörelsen vanligen försiggår." (Almqvist, s.v. *bak*.) Därmed föregriper han den kognitiva semantiken med ungefär hundrafemtio år inte bara genom att antyda en kärnbetydelse utan framför allt genom sin definition av den mänskliga framsidan (jfr t.ex. Vandeloise 1991). Av senare ordböcker är det vad jag kan se bara Christian Cavallin (år 1875) som ger 'frånsida' som första betydelse (Cavallin, s.v. *bak*). SAOB:s artikel om *bak* är tryckt 1898: där betecknas betydelsen 'frånsida' (av annat än människor) som mindre bruklig (SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 2).

Det är inte säkert att ordböckernas ansättande av 'frånsida' som första betydelse har inneburit att det var den vanligaste. Det kan ha handlat om lexikografers önskan att börja med det semantiskt överordnade. Under 1800-talet är det fortsatt glest med textbelägg på den generaliserade betydelsen. SAOB har ett belägg på att *bak* betecknar aktern på en båt: "Tusen buteljer å fördäcket stå, / tusende rulla i baken" (C.F. Dahlgren 1837, SAOB, s.v. *bak*, sbst.¹ 2). Det är ett exempel som tydligt visar att *bak* nu inte bara kan beteckna frånsidan utan också bakre delen av föremål. Språkbankens samling av äldre tidningstexter har några (kanske dialektalt anstrukna) belägg ur Tidning för Wenersborgs stad och län: "på baken af min hand" (1876), "som om hon velat fästa baken på en repstege vid balkongstödet" (1881), "Vist är boetten litet klen och svag / Och har tre, fyra stycken håll på baken" (1895). I Litteraturbanken finns bara enstaka belägg från 1800- och 1900-talen. Det kan gälla frånsidan av ett hus: "åbogårdarne, hvilka alla lågo på något afstånd samt vände sidan eller baken till" (Ola Hansson 1895). Eller baksidan av ett pappersark: "Nej, du ska rita på baken!" (Birger Sjöberg 1926). Hos Alfred Kämpe finns ett par belägg på "baken" som uppenbarligen betecknar 'det bakre rummet' (Alfred Kämpe 1911). I nutida svenska förekommer fortfarande betydelsen 'frånsida' eller 'bakre del' om annat än människor och djur i vissa användningar. I Språkbankens samling moderna texter finner man dels en del belägg som hänför sig till en bils bakre del (och någon gång aktern på en båt), dels en del som handlar om baklängessmål eller förluster i fotboll och liknande sporter. Dessutom kan man notera uttryck som *vänster bak*, *höger bak* om hästars bakben och någon gång om en bils bakhjul.

I dialekterna har *bak* 'frånsida' förekommit i fler användningar, såsom handens yttersida (jfr belägget ovan), översida på skida, baksida av huggen sten (OSD, s.v. *bak* m). Kanske har det ändå inte inneburit någon helt allmän användning.

Betydelsen 'rumpa' hos sammansättningar med *bak-*

I betydelsen 'rumpa' förekommer förutom *bak* några sammansättningar med *bak-*: det tidigt försvunna *bakluter* samt *bakände* och *bakdel*. Här skall visas att *bakände* uppvisar betydelsen 'rumpa' betydligt tidigare än *bak* och därför kan ha spelat roll för det sistnämnda, medan *bakdel* har betydelsen 'rumpa' först vid samma tid som *bak*.

Bakände (*bakända*) är belagt första gången 1578 (Benedictus Olai, SAOB, s.v. *bakände*, jfr ovan) och har då betydelsen 'rumpa'. SAOB har därutöver belägg med samma betydelse från 1615, 1738, 1750 och 1889 och anger den (1898) som "mindre bruklig" (SAOB, s.v. *bakände* 2).³⁵ Beläggen på betydelsen 'bakre del' är mycket senare, från 1800-talet (SAOB, s.v. *bakände* 1). Det finns därmed anledning att anta att betydelsen 'rumpa' har sitt ursprung i en ordagrann betydelse 'slutet på ryggen'. Att en tabubelagd kroppsdel refereras till med hjälp av en annan kroppsdel är en vanlig eufemism. Ett exempel som ligger nära till hands är det nusvenska *ryggslut*, som i betydelsen 'rumpa' beskrivs som en "förskönande omskrivning" (NEO, s.v. *ryggslut*). *Bakände* (*bakända*) är etablerat i betydelsen 'rumpa' betydligt tidigare än det enkla *bak*. Under 1700- och 1800-talen står ordet starkt i ordböckerna. Olof Lind ger t.ex. i sin tysk-svenska del 1749 "bakände" som första översättning av flera ord (Lind 1749, s.v. *Arsch*, *Hinder*, *Hinderste*, *Hinter*, *Hintere*). *Bakände* kan ha bidragit till uppkomsten eller spridningen av betydelsen 'rumpa' hos *bak* genom att det sistnämnda har uppfattats som en trunkering av det förstnämnda. Ordet *bakände* har i så fall hunnit ansluta sig till den mycket större gruppen sammansättningar där det är adverbet *bak* som är förled (den antagna, konkreta ryggbetydelsen hos *bak-* i *bakände* var som nämnts unik). Både *bakände* och *bak* framstår som eufemismer.

Ordet *bakdel* har haft motsatt utveckling mot *bakände*. Alla tidiga belägg gäller den allmänna betydelsen 'bakre del' (se ovan om det fornsvenska belägget). Flera av de äldre nysvenska beläggen på *bakdel* gäller bakre delen på djur, men det finns också exempel som gäller någon bakre del av en människa. Dessa avser då inte specifikt ryggen utan vilken bakre del som helst: "baakdelen aff hoffuudet, nacke", 1538, "Baakdelen aff

³⁵ Numera används *bakända* nästan inte alls i betydelsen 'rumpa', och *bakände* kanske inte alls. Orden är överhuvudtaget inte särskilt vanliga men används mest för att beteckna djurs eller fordons framsida (Språkbankens samling moderna texter).

Hufwudet", 1667 (SAOB, s.v. *bakdel*). Från 1600-talet finns belägg för att *bakdel* betecknar bakre delen eller fränsidan av ett dött föremål: "bakdelen på skepet", 1640; "Skåpets hela bakdeel", 1728 (SAOB, s.v. *bakdel*).

Nu träder lexikograferna in på scenen. Betydelsen 'bakre del' ("pars posterior", "postica pars", "das Hintertheil", "the hind part", "le derriere") hos *bakdel* anges under första hälften av 1700-talet av Jesper Swedberg, Olof Lind, Per Schenberg, Jacob Serenius och Levin Möller (Swedberg, s.v. *bakdehl*, Lind 1738, s.v. *bakdel*, Lind 1749, s.v. *bak-del*, Schenberg, s.v. *bakdehl*, Serenius, s.v. *bak*, Levin Möller, s.v. *bakdel*). Ett par av dem exemplifierar med bakre delar eller fränsidan av föremål: "Bakdelen af et hus eller skjæpp" (Lind 1749), "Bakdelen af en ting" (Serenius); och Levin Möller, som glosserar med "le derriere", översätter i sin fransk-svenska del *derriere* bl.a. med "bakdelen eller bakstycket på en vagn" (Levin Möller, s.v. *derriere*). På 1800-talet jämnställer några lexikografer (Weste, Almqvist, Cavallin) *bak* och *bakdel* genom att tilldela dem samma eller praktiskt taget samma betydelser (Weste, s.v. *bak*, *bakdel*, Almqvist, s.v. *bak*, *bakdel*, Cavallin, s.v. *bak*, *bakdel*). Därigenom får också *bakdel* betydelsen 'rygg', något som kanske inte har motsvarat det faktiska bruket.

Fram till mitten av 1800-talet kan *bakdel* beteckna bakre delen av olika slag av föremål (SAOB, s.v. *bakdel* d). Därefter inskränks det bruket till att i huvudsak gälla fordon. I Språkbankens samling moderna texter finns, utöver betydelsen 'rumpa', många belägg på djurs bakre delar och många belägg på bakre delar av fordon, men mycket få belägg på delar av orörliga föremål. NEO (s.v. *bakdel*) anger 'bakre del av föremål' som huvudbetydelse.

Bakdel verkar alltså (liksom tidigare *bakluter*) ha fått en alternativ eufemistisk specialisering till betydelsen 'rumpa'. Det första belägget jag har funnit för denna betydelse är från 1717: "hade tagit up sina kläder, wijste bakdelen" (Johan Linder, SAOS).³⁶ Kort därefter finner vi betydelsen i Jesper Swedbergs ordbok (ca 1720), och han anför översättningen "posteriora", dvs. 'rumpa', blandat med uttryck som vanligen anger betydelsen 'bakre del' utan att det antyds någon eufemistisk beteckning på kroppsdel (Swedberg, s.v. *bakdehl*). Också Per Schenberg – som har haft tillgång till Swedbergs manuskript (Noreen 1903: 210) – har denna

³⁶ Ett tidigare belägg på *bakdel* har av SAOB tolkats som beteckning på rumpan på djur: "at den eenas Näbb [var] stuckit i dhen andras Baackdhel", 1682 (SAOB, s.v. *bakdel*). Det är dock en osäker tolkning: det kan också beteckna djurets bakre del i allmänhet.

blandning, i samma ordningsföljd (Schenberg, s.v. *bakdehl*).³⁷ Eftersom han i sin latinsk-svenska del ger "Bakdelen af kroppen" som översättning till latinets *podex* 'rumpa' (Schenberg, s.v. *podex*) verkar han ha både en allmän och en specialiserad betydelse på *bakdel*. Och Serenius måste erkänna att "Bakdelen af en särk" betyder "The seat of a shirt" (Serenius, s.v. *bak*), dvs. att det handlar om rumpan. På betydelsen 'rumpa' har SAOB ett belägg från 1740 ("50. Slag på bakdelen", SAOB, s.v. *bakdel*); om vi nämligen utesluter möjligheten 'rygg', som *bakdel* så långt inte har uppvisat. Litteraturbanken har ett belägg från Olof von Dalin: "Jag hafwer också alt för länge vänt bakdelen til min bråkande hiord", 1748. Ungefär samtida är: "På det sättet klängde han sig vidare trädets utföre fot för fot, med bakdelen före" (övers. av Robinson Crusoe 1752, SAOS). Från sent 1700-tal finns ett par belägg från Johan Henrik Kellgren ("sitta på understol, ehur min fattiga bakdel däröfver skulle sucka", 1770, Litteraturbanken; "Hennes bakdel som är nästan så tjock, som smala lifvet", 1779, d:o) samt ett, som det synes synekdochiskt, från Elis Schröderheim ("denna breda bakdel af människa", 1793, Litteraturbanken).

Under första delen av 1800-talet används *bakdel* mycket mera om djur än om människor, och det är oftast svårt att avgöra om hela bakre delen av djuret avses eller specifikt rumpan (Litteraturbanken). För slutet av 1800-talet finns gott om belägg på *bakdel* 'rumpa på människa' (Litteraturbanken). Ännu ett par av det tidiga 1800-talets lexikografer tvekar inför betydelsen 'rumpa' hos *bakdel*. Hos Weste finns bara en antydning, när han anför uttrycket "sittande på bakdelen" (Weste, s.v. *bakdel*). Lindfors erkänner betydelsen 'rumpa' bara hos djur (Lindfors, s.v. *bakdel*). Lexikograferna Nordforss, Almqvist, Dalin och Cavallin erkänner utan vidare betydelsen 'rumpa' (Nordforss, s.v. *bakdel*; Almqvist, s.v. *bakdel*; Dalin, s.v. *bakdel*; Cavallin, s.v. *bakdel*). Likaså SAOB (1898), som tillåter sig att notera: "Denna anv. har i ngn mån minskat ordets brukbarhet i andra bet." (SAOB, s.v. *bakdel*).³⁸

Substantivet *bak* kan ha uppfattats som en trunkering också av *bakdel*; vad som särskilt tyder på det är tendensen hos 1800-talets lexikografer (se ovan) att uppfatta de båda orden som synonymer. Betydelsen 'rumpa'

³⁷ De uttryck det handlar om här är *pars posterior* (som står först) och *postica pars* (som står sist). Det är genomgående ett metodiskt problem att andra språk rör sig med samma eufemism, det gäller ju också franskans *derrière* och tyskans *Hintere(r)*. I flera fall kan det inte uteslutas att lexikografen har avsett rumpan när jag har tolkat det som 'bakre del' eller 'frånsida', men jag har som framgår (passim) så långt det har gått sökt evidens för att rumpan inte specifikt har avsetts.

³⁸ I Språkbankens samling moderna texter är 'rumpa på människa' en vanlig användning av *bakdel*.

hos *bakdel* kommer dock knappast tidigare än den hos *bak*, och i 1700-talets ordböcker står *bakdel* 'rumpa' svagare än *bak* 'rumpa'. För själva uppkomsten av betydelsen 'rumpa' hos *bak* har *bakdel* knappast spelat någon roll.

Slutsatser

Förutsättningarna för uppkomsten av ett substantiv *bak* med betydelsen 'rumpa' i slutet av 1600-talet är alltså följande.

1. Det finns ett substantiv *bak* med betydelsen 'rygg'. Detta substantiv har under äldre nysvensk tid visat vikande frekvens. Ingen 1700-talslexikograf upptar både betydelsen 'rygg' och betydelsen 'rumpa' under uppslagsordet *bak*; det kommer först med Erik Nordforss 1805. Kanske har ryggbetydelsen inte längre varit levande, eller i aktivt bruk, hos alla språkbrukare.
2. Adverbet *bak* har redan i fornsvenskan liksom därefter kunnat hänvisa till hela fränsidan hos människa och djur. Inom denna betydelse har adverbet eufemistiskt kunnat hänvisa specifikt till rumpan. När det hänvisas till en annan del av fränsidan specificeras denna; när det hänvisas till rumpan görs ingen overt specificering.
3. Franskan (*derrière : le derrière*) och tyskan (*hinter : der Hinter(e)*) har nära paralleller, med adverb och prepositioner som också används som substantiv respektive självständigt adjektiv. Betydelseerna kan vara desamma som hos adverbet *bak* respektive substantivet *bak* 'rumpa'. I den senare betydelsen har orden haft samma eufemistiska funktion i sina språk.
4. *Bakände* 'rumpa' är etablerat i språket i slutet av den äldre nysvenska perioden. *Bak-* i *bakände* verkar ursprungligen beteckna den konkreta ryggen, vilket skiljer ordet från andra sammansättningar med *bak-*. Den ursprungliga betydelsen kan därför ha fördunklats, så att de båda leden uppfattas som överlappande i betydelsen.

Den analys som förespråkas här är att det långvariga eufemistiska bruket av adverbet *bak* med referens till rumpan är grunden för (det likaledes eufemistiska) substantivet *bak* 'rumpa'. Detta substantiv framstår då som bildat från adverbet genom ordklassbyte.³⁹ På detta antagande kan mo-

³⁹ Ordklassbyte är SAG:s term (SAG: passim). En äldre tradition skulle kalla det nollavledning. Det väsentliga är att processen (både diakront och synkront, jfr nedan) går från en mera grammatisk ordklass till en mindre grammatisk.

dellen för degrammatikalisering prövas. Det första villkoret för degrammatikalisering enligt Norde (2011) är uppfyllt: processen går från en mera grammatisk ordklass (adverb) till en mindre grammatisk (substantiv). Villkoret om två språkliga nivåer påverkade är också uppfyllt. Semantiskt specificeras ordet från '(mänsklig) frånsida' till 'rumpa', morfologiskt tillkommer bestämdhetsböjning (och, mindre ofta, pluralböjning och genitiv). Det är tveksamt om det tredje villkoret, om gradvis övergång, är uppfyllt. Laddningen av adverbet *bak* med den underförstådda innebörden 'rumpa' har som vi sett pågått i århundraden innan substantivet *bak* 'rumpa' uppträder, så den semantiska delen av förändringen skulle kunna sägas ha varit gradvis, men knappast den morfologiska. Det fjärde villkoret, om dubbeltydiga strukturer, är direkt svårt. Ett enstaka belägg som "kyssa eder bak" (jfr ovan) kan inte dölja det faktum att det är svårt att föreställa sig att det skulle vara vanligt med konstruktioner där *bak* kunde tolkas både som adverb och som substantiv.

Degrammatikaliseringen framstår alltså som mera abrupt och medveten än idealfallet. Denna utvecklingsgång kan förklaras med att det finns en samverkande faktor, nämligen betydelselånet från franskan (*derrière : le derrière*) eller tyskan (*hinter : der Hinter(e)*), eller bådaddera. Dessa ord har haft samma eufemistiska funktion i sina respektive språk. Betydelselånet innebär också det ett ordklassbyte från adverb till substantiv, och det eufemistiska bruket av adverbet *bak* har gjort språket berett att ta emot lånet.

Andra faktorer har troligen en marginellt förstärkande verkan på förloppet. Det gäller den möjliga trunkeringen av *bakände* till *bak*. Det gäller också det faktum att det redan finns ett substantiv *bak* med bestämd form *baken*. Grunden till det sistnämnda antagandet är följande.

Bak 'rygg' har vid slutet av äldre nysvensk tid blivit mindre frekvent, och det är inte säkert att alla språkbrukare har det i sitt aktiva språkbruk. Ordet har dessutom förlorat en del av sitt användningsområde, men det kan fortfarande – utom ryggen som frånsida – beteckna ryggen som bärande av bördor och som täckt av klädesplagg. Samtidigt är det på det hela taget inskränkt till människors och djurs ryggar. Det gamla substantivet har alltså en mer specifik betydelse än adverbet *bak*, och det ena kan inte så lätt ses som synkront härlett ur det andra. Det som händer i yngre nysvenska, vad skriftspråket beträffar, är dels att ryggbetydelsen snabbt inskränks till ryggen som frånsida, dels att betydelsen vidgas till inanimata referenters frånsidor. Jag menar att dessa förändringar är kopplade till intåget av *bak* 'rumpa'. De språkbrukare som har haft båda betydelse-

serna 'rygg' och 'rumpa' hos substantivet *bak* måste nämligen ha uppfattat ordet som polysemt snarare än homonymt. I så fall har också *bak* 'rygg' uppfattats som utgående från adverbet, ifall *bak* 'rumpa' uppfattats så. Med en kognitivt-lingvistisk begreppsapparat skulle betydelsen hos det maskulina och efterhand allmänt utrala *bak* i yngre nysvensk tid kunna beskrivas enligt följande (jfr t.ex. Croft & Cruse 2004: 109–140). Ordet har, som avlett av adverbet *bak*, en allmän betydelsepotential 'frånsida'. Inom denna är vissa användningar befästa ("entrenched"). Det gäller i första hand människors och djurs frånsidor. Men också för fordon och farkoster finns en befäst användning, som gäller bakre delen snarare än den egentliga frånsidan. Andra befästa användningar varierar över tiden: en betydelse 'slutet' för mera abstrakta referenter klingar av efterhand, en betydelse 'baklängesmål; förlustsiffror' tillkommer t.ex. Vad gäller människor och djur förekommer en befäst eufemistisk beteckning för rumpan från periodens början: den tränger så småningom ut andra användningar av ordet för animata frånsidor. En del av de befästa användningarna utgår från motsvarande befästningar hos adverbet *bak*, men medan adverbet efterhand får en jämnare spridning över betydelsen 'frånsida' gäller i modern tid det motsatta för substantivet *bak*.⁴⁰

Men eftersom förändringarna i betydelsen hos *bak* 'rygg' inträffar efter uppkomsten av *bak* 'rumpa' verkar inte det förstnämnda ha spelat någon avgörande roll för uppkomsten av det sistnämnda.

Om processen startar redan i fornsvenskan – med adverbet *bak* i eufemistisk användning – betyder det att det första steget tas i en period med stark dansk-svensk språkkontakt. Danskan har haft samma förändring från 'rygg' till 'rumpa' hos *bag* (som är etymologiskt samma ord som det svenska *bak*). Danskans *bag* i betydelsen 'rumpa' anges som främst tillhörande skriftspråket (ODS, s.v. I. *Bag*).⁴¹ Det kan stämma med antagandet att betydelsen etablerar sig i högre ståndskretsar.

Givetvis kan inte det äldre *bak* 'rygg' uteslutas som möjligt ursprung till *bak* 'rumpa'. Man kan tänka sig att *bak* 'rygg' börjar användas eufemistiskt om en annan, tabubelagd kroppsdel.⁴² I så fall kan modellen för

⁴⁰ Adverbet är säkert primärt även för nutida språkkänsla. I tal och mycket ledigt skriftspråk förekommer *frammen* som motsats till *baken* i dess olika betydelser (Språkbankens samling moderna texter).

⁴¹ En svaghet i denna uppsats är att jag inte har följt den parallella förändringen i danska steg för steg. Det har synts mig en övermäktig uppgift.

⁴² Man kan möjligen jämföra med när äldre bibelöversättningar använder ordet *länd* för att beteckna det manliga könsorganet (se t.ex. SAOB, s.v. *länd* c). Detta verkar dock vara ett helt medvetet beslut av översättarna och stämmer inte med Wilkins' modell eftersom det inte handlar om intilliggande kroppsdelar.

direkta förskjutningar av betydelser från en kroppsdel till en annan, enligt Wilkins (1996), aktualiseras. Modellen fungerar dock bara om referensen för *bak* 'rygg' i slutet av 1600-talet primärt gällde ryggen ner t.o.m. korsryggen men inte längre, något vi inte har särskilda belägg för. Och om det äldre *bak* 'rygg' antas vara enda upphovet till det yngre *bak* 'rumpa' förklaras likheten mellan det eufemistiska adverbet och det eufemistiska substantivet inte alls.

Den beskrivning som har getts här gäller, i synnerhet i fråga om tidfästningen, i första hand det framväxande standardspråket sådant det avspeglas i skriftspråket. Olika samtida språkbrukare får antas ha haft olika betydelsesystem, inte minst när vi kommer tillbaka till slutet av äldre nysvensk tid. Då fanns ett talat standardspråk på sin höjd i en liten talgemenskap, och många av dess brukare bottnade i en dialekt. Om semantiken i 1700-talets dialekter har vi inte mycket detaljkunskap. Och dialekterna verkar också ha hållit kvar ryggbetydelsen hos *bak* längre och i fler användningar.

Litteratur

- Allan, Keith 1995. The anthropocentricity of the English word(s) *back*. *Cognitive Linguistics*. 6. S. 11–31.
- Almqvist, Carl Jonas Love [1842] 2013. *Samlade verk 17. Ordbok öfver svenska språket i dess närvarande skick*. Red. S.-G. Malmgren. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet.
- Böckernas bok*. Bibelkommissionens översättning 1999. Stockholm 1999: Verbum.
- Cavallin, Christian 1875–76. *Swensk-latinsk ordbok*. 1–2. Stockholm: Beijer.
- Croft, William & Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. (Cambridge textbooks in linguistics.) Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Dahlgren, F.A. 1914–16. *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket*. Lund: Gleerup.
- Dalin, A.F. [1850–55] 1964. *Ordbok öfver svenska språket*. 1–2. Stockholm: Svenska Bokförlaget Norstedts.
- Ett forn-svenskt legendarium*. 3. [Utg.] af George Stephens. (SFSS. 7.) Stockholm 1874: P.A. Norstedt & Söner.
- GIR = *Konung Gustaf den förstes registratur*. 1–29. (Handlingar rörande Sveriges historia.) Stockholm 1861–1916: Riksarkivet.
- Grimm, Jacob & Grimm, Wilhelm 1877. *Deutsches Wörterbuch*. 4:2. Bearb. von M. Heyne. Leipzig: von Hirtzel.
- Handlingar rörande Skandinaviens historia*. 19. Stockholm 1834: A. Wiborg.

- Hannesdóttir, Anna Helga 1998. *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 23.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hannesdóttir, Anna & Ralph, Bo 1988. Early dictionaries in Sweden: traditions and influences. *Symposium on lexicography*. 4. Ed. by K. Hyldgaard-Jensen & A. Zettersten. Tübingen: Max Niemeyer. S. 265–279.
- Heine, Bernd, Claudi, Ulrike & Hünemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd & Kuteva, Tania 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heliga Birgittas uppenbarelser. 1. Utg. af G.E. Klemming. (SFSS. 14.) Stockholm 1857–58: P.A. Norstedt & Söner.
- Heliga Birgittas uppenbarelser. 3. Utg. af G.E. Klemming. (SFSS. 14.) Stockholm 1861: P.A. Norstedt & Söner.
- Hellberg, Staffan 2007. Polysemy across image schemas: Swedish *fram*. *Studia linguistica*. 61. S. 20–58.
- Horn, Agneta [ca 1650] 1969. *Beskrivning över min vandringstid*. Utg. av G. Holm. (Svenska texter och undersökningar. 19.) Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Illustrerad svensk ordbok*. Red. B. Molde. 3 uppl. 1970. Stockholm: Natur och Kultur.
- Johansson, Monica 1997. *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 21.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Lincopensen = Gothus, Jonas Petri, *Dictionarium latino-sveco-germanicum* [...] Lincopiæ 1640: Christopherus Güntherus.
- Lind, Olof 1738. *Teutsch-schwedisches und schwedisch-teutsches Dictionarium oder Wörter-Buch* [...] Stockholm: H.C. Merckells änkia.
- Lind, Olof 1749. *Teutsch-schwedisches und schwedisch-teutsches Lexicon oder Wörter-Buch* [...] Stockholm: J.F. Lochner.
- Lindfors, And. Otto 1815–24. *Fullständigt swenskt och latinskt lexicon*. 1–2. Lund: Berlingska.
- Litteraturbanken. <litteraturbanken.se> [Hämtad 2015-02-09.]
- Möller, J.G.P. 1782–90. *Teutsch-schwedisches und schwedisch-teutsches Wörterbuch*. [...] Greifswald: A.F. Röse.
- Möller, Levin 1745. *Nowveau dictionnaire françois-svedois et svedois-françois*. [...] Stockholm & Upsala: G. Kiesewetter.
- NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*. Utarb. vid Språkdata, Göteborgs universitet. 1–3. Höganäs 1995–96: Bra Böcker.
- Norde, Muriel 2011. Degrammaticalization. *The Oxford handbook of grammaticalization*. Ed. by H. Narrog & B. Heine. Oxford: Oxford University Press. S. 475–487.

- Nordforss, Erik 1805. *Nytt swenskt och fransyskt hand-lexikon*. Stockholm: eget förlag.
- Noreen, Adolf 1903. *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. 1. Lund: Gleerups.
- ODS = *Ordbog over det danske sprog*. Grundlagt af V. Dahlerup. 1–28. København 1919–56: Gyldendal.
- OSD = *Ordbok över Sveriges dialekter*. 1–. Uppsala 1991–: Ordbok över Sveriges dialekter. [Artikeln *bak* i outgiven volym.]
- Ramat, Paolo 2011. Adverbial grammaticalization. *The Oxford handbook of grammaticalization*. Ed. by H. Narrog & B. Heine. Oxford: Oxford University Press. S. 502–510.
- Robert, Paul 1985. *Le grand Robert de la langue française*. 1–9. 2e éd. par A. Rey. Paris: Le Robert.
- Nogström, Lena 1998. *Jacob Serenius lexikografiska insats*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. 22.) Göteborg: Göteborgs universitet.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. 1–4. Under medv. av L. Christensen, H. Hansson, L. Lötmarker & B.-A. Wendt. Stockholm: Svenska Akademien (Norstedts Ordbok i distr.).
- Sahlstedt, Abraham 1773. *Swensk ordbok med latinsk uttolkning*. Stockholm: Carl Stolpe.
- SAOB = *Ordbok öfver svenska språket* utg. av Svenska Akademien. 1–. Lund 1893–: Gleerups.
- SAOS = Svenska Akademiens ordboksredaktions sedelsamlingar. Lund.
- Schenberg, Per 1739. *Lexicon latino-svecanum in usum gymnasiorum et scholarum* [...] Norcopia: C.F Broocman.
- Schlyter, C.J. 1877. *Ordbok till samlingen af Sweriges gamla lagar*. Lund: Berlingska.
- Scholander, F.W. 1882. *Skrifter* utg. af J. Böttiger. 3. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.
- Serenius, Jacob 1741. *Dictionarium suethico-anglo-latinum* [...] Stockholmia: P. Momma.
- SFSS = Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet.
- Spegel, Haquin 1712. *Glossarium-sveo-gothicum eller Swensk-ordabook* [...] Lund: A. Habereger.
- Språkbanken, Göteborgs universitet. <spraakbanken.gu.se> [Hämtad 2015-02-09.]
- Swedberg, Jesper [1720] 2009. *Swensk ordabok* utg. av L. Holm. Järpås: Skara stiftshistoriska sällskap.
- Svensk dramadialog. CD-skiva. FUMS, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Svenska medeltidens bibel-arbeten*. 2. Utg. af G.E. Klemming. (SFSS. 9.) Stockholm 1853: P.A. Norstedt & Söner.
- Svenska medeltidspostillor*. 2. Utg. af G.E. Klemming. (SFSS. 23.) Stockholm 1880: Kongl. Boktryckeriet.

- Svorou, Soteria 1993. *The grammar of space*. (Typological studies in language. 25.) Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 1–3. Lund: Berlingska.
- Söderwall, K.F. 1953–1973. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. Lund: Berlingska.
- Tysk ordbok*. Tysk-svensk/svensk-tysk. 2012. [Stockholm]: Norstedts.
- Wallenberg, Jacob [ca 1770] 1855. *Samlade vitterhetsarbeten* ånyo utg. Uppsala: Hanselli.
- Vandeloise, Claude 1991. *Spatial prepositions. A case study from French*. Transl. by A.R.K. Bosch. Chicago & London: Univ. of Chicago Press.
- Weste, Erik Wilhelm [1807] 1995. *Svenskt och Fransyskt Lexicon* utg. av J. Lindell. Lund: Lunds Grafiska.
- Wilkins, David P. 1996. Natural tendencies of semantic change and the search for cognates. *The comparative method reviewed. Regularity and irregularity in language change*. Eds.: M. Durie & M. Ross. New York & Oxford: Oxford University Press. S. 264–304.
- Witkowski, Stanley R. & Brown, Cecil H. 1985. Climate, clothing, and body-part nomenclature. *Ethnology*. 24. S. 197–214.
- von Platen, Magnus 1954. *Johan Runius. En biografi*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Östergren, Olof 1919–72. *Nusvensk ordbok*. 1–10. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Österling, Anders 1927. *Jordens heder. Dikter*. Stockholm: Bonnier.

